

A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál

A modern kiadványoknál is problematikus lehet annak megítélése, hogy bibliográfiailag melyik nyomtatvány önálló, illetve mi csupán valamelyik másiknak a része? Fokozott mértékben találkozni ezzel a gonddal a régi nyomtatványok esetében. Vajon egyetlen kiadvány részeiből áll a kézbevett kötet, vagy egymástól független nyomtatványokból álló kolligátumról, gyűjtőkötetről van szó? Egyetlen többkötetes művet vizsgálunk, vagy több önálló nyomtatványt? Ilyen és ezekhez hasonló kérdések megválaszolása nem ritka feladat a régi nyomtatványokkal történő foglalkozás (pl. katalogizálás, bibliografizálás) során.

Ez a gond a fordítottja a hiányok megállapításának, de amíg annál azt kell kikövetkeztetni, hogy mi nem található a vizsgált példányban, itt a meglévő részek hovatarozása okozza a problémát. Az ember úgy gondolná, hogy ez utóbbi nyilván könnyebb, hiszen amit meg tud vizsgálni, arról megnyugtatóban is lehet dönteni, mint ami hiányzik. A valóság azonban — sajnos — ennél összetettebb. Általában fennáll a bizonytalanság, hogy a kézbevett nyomtatvány jelenlegi formájában vajon azonos-e az eredeti kiadvánnyal, vagy annak csak egy része, illetve utólag másokkal kötötték össze?

Ennyi sok bizonytalansági tényező előrebecsátása után helyes legalább elvben tisztázni a bibliográfiai egység fogalmát, amelynek alapján azután megkísérlelhető a döntés. Az ezzel kapcsolatos meghatározás úgy szól, hogy *az együttes megjelentetés szándéka* a mértékadó. Amit a nyomtatvány megjelentetője, a nyomdász vagy kiadó együtt hozott forgalomba, azok közösen alkotnak egyetlen bibliográfiai egységet, amit pedig külön-külön, azok — ebből a szempontból — egymástól függetlenek.

Ez az elméleti meghatározás, tehát — a fenti problémafelvetés esetében — néhány évszázados szándék utólagos meghatározását teszi szükségessé. Ráadásul az sem ritkán fordul elő, hogy ugyanazokat a kinyomtatott íveket a közreadók egyszer önállóan, máskor együttesen hozták forgalomba. Ezek után könnyű belátni, hogy a gyakorlati válaszadás a bibliográfiai egység kérdésében nem lehet minden esetben tökéletesen biztos, sem pedig teljesen objektív. Rendkívül sokféle szempont lehetséges, amelynek alapján az egykori szándék rekonstruálása megkísérlelhető. Az alábbiakban ezek áttekintésére történik kísérlet.

Abból kell kiindulni, hogy az együttesen megjelentett részek esetében ezek között formai vagy tartalmi összefüggés kereshető.

A) A formai összefüggés

Van — szerencsére — néhány egyértelmű és objektív jel, amelynek alapján az együttesen megjelentetés szándéka bizonyosra vehető, illetve — legalábbis

elvben — megnyugtatóan védelmezhető. Miután az estek jelentős részében ilyen ismérvek megléte alapján a döntés meghozható, helyesnek látszik ezeket felsorolni.

1. *Átmenő terjedelem jelölése.* Ha a vizsgált nyomtatványban ugyan több, önállóan tűnő rész is található (pl. új címlap), de a levél- vagy lapszámozás zavartalanul halad tovább, úgy joggal feltételezhető, hogy az említett részeket együttesen kívánták közreadni.

2. *Átmenő füzetjelzés.* Ha a füzetjelzésben töretlen átmenet tapasztalható a bizonyos jelek (pl. üres levél) alapján esetleg önállóan tűnő részek között, úgy itt is megalapozottan vélelmezhető a bibliográfiai egység.

3. *Közös registrum.* Jóllehet a nyomtatványban bizonyos törés észlelhető (pl. új levélszámozás kezdődik), azonban a registrum e részek füzeteit együttesen közli, úgy ezek bibliográfiai összetartozásának elfogadása indokolt.

4. *Átmenő órszó.* Amennyiben a nyomtatványon belül (pl. új füzetjelzés mentén) szétváló részek találhatók, de ezeket órszó kapcsolja össze, úgy a közös megjelentetés alapos indokkal valószínűsíthető.

Ez az a négy szempont, amikor a nyomdász által alkalmazott jelzések szerint vizsgálható a formai összefüggés. Akad még további ismérv is, de erre immár a szöveges rész alapján vethető fény.

5. *Közös címlap.* A címlapon feltűntették a főműhöz hozzátartozó egyéb munkát vagy munkákat. Ez olyan döntő bizonyíték a közös megjelentetés szándékára, hogy nem csupán a hozzákötött — többnyire kisebb terjedelmű — egy vagy több nyomtatványt tekintjük a főművel közös egyetlen bibliográfiai egységnek, de a címlapon említett ilyen részek esetleges hiányát még szükségszerűen regisztrálni is kell.

6. *Más közös rész.* Természetesen a címlap volt leginkább hivatott a megjelentető számára, hogy a különböző, de együtt kiadott munkákra felhívja a figyelmet. Azonban ez a jellegzetes összefüggés a nyomtatvány más helyén is tetten érhető. A leggyakoribb ezek közül a *közös tartalomjegyzék, vagy a sajtóhibák együttes igazítása.* De szerepelhet az összefüggést bizonyító rész (pl. privilégium) valamilyen másik, függetlennek látszó munkában. Ekkor éppen ez a különben idegennek tűnő műre utaló szöveg bizonyítja az összetartozást.

Ez hát az a hat alapszempont, amelyek közül már akár *egyetlen egynek a jelenléte is* az összefüggés határozott jelenként értékelendő, és amelynek alapján a bibliográfiai egység feltételezhető. Áll ez akkor is, ha más körülmény az önállóságra utalna. Viszonylag gyakori eset a bibliográfiai összefüggés megállapítására, amikor — a fenti ismérvek hiányában — a *füzetjel változását* kell vizsgálat tárgyává tenni. Ennek magyarázata az, hogy a régi nyomdákban e jelzés alapján állították össze a füzeteket és ezekből a nyomtatványt. Általában igen gondosan figyeltek erre, hiszen ennek már a nyomtatás, majd később a kész ívek rendezése és raktározása, végül az értékesítés és a bekötés során meghatározó szerepe volt. Ha a füzetjelek között akár csak egy is ismétlődött volna, úgy az — akár több munkafázisban is — kellemetlen és nem ritkán komoly kárt okozó tévesztéshez vezethetett volna. Ez a körülmény azután arra a logikus következtetés levonásához vezet, hogy *ha a nyomtatvány egyes részeinek füzetjele egymástól tudatos megkülönböztetést mutat, úgy az együttes megjelentetés szándéka feltételezhető.* Ez igen fontos, bár nem abszolút perdöntő szempont, amelyet azért érdemes tudatosítani.

A kiadványon belül a füzetek jelölése között szükséges eltérés a legkülönbözőbb módon volt megvalósítható, a fontos csak az volt, hogy az egyes részek

újonnan kezdődő füzetjelzése világosan és egyértelműen megkülönböztethető legyen egymástól. A leggyakoribb eset, hogy a verzális és a kurrens, vagyis a nagybetű és a kisbetű sorozata áll egymással szemben, de a cél elérhető volt többszörözés, illetve ezen belül a nagy- és kisbetűk változtatása (pl. $A + a + + AA + Aa + aA + AAA + AaA$ stb.) révén is. De előfordul, hogy a füzetjeleknek ez a tudatos megkülönböztetése egymástól eltérő betűtípusok felhasználásával történt (pl. antikva és gót vagy normál nagybetű és azonos méretű lombard. Ezen belül olyan finom különbségre is figyelni kell, mint amit az antikva és a kurzív, vagy a verzális és a kapitálchen közötti méretkülönbség jelent, jöllehet az utóbbi párnál a betűk formája azonos.). Érdekes és ötletes az a nem ritka megoldás, amikor több kötetes művek sorrendjének és egyben az összetartozásnak jelzését úgy érték el, hogy a kötetszám megegyezett a füzetjelben használt betűk számával (I. = $A + a$, II. = $AA + aa$, III. = $AAA + aaa$ stb.).

Az eltérő füzetjelzés tehát igen fontos és viszonylag sokszor hasznosítható nézőpont a bibliográfiai egység tisztázására, de sajnos nem olyan egyértelműen és általánosan érvényes, mint a fentebb hat pontban összefoglalt többi szempont. A füzetjelek eltéréseinek viszonylagos értéke a belső nyomdai munka szervezésével magyarázható. Előfordul ugyanis, különösen terjedelmesebb művek esetében, hogy a kiadvány elején alkalmazott füzetjelek ismétlése az előállítás későbbi fázisában már nem okozott problémát, hiszen a jóval korábban kinyomtatott ívek már mind rendezetten feküdtek a raktárban, amikor ugyanazt a betűt vagy betűcsoportot újra felhasználták a füzetek jelölésére. Ezért tehát a testesebb, főleg többkötetes munkák esetében — mindenek ellenére és bizony nem is nagyon ritkán — előfordul az ívjelzés ismétlődése még nyilvánvalóan összefüggő, bizonyosan egyetlen bibliográfiai egységet alkotó nyomtatványon belül is. De kisebb terjedelmű kiadvány esetében is sor kerülhet arra, hogy ismétlődik a füzetjel, ha a nyomtatvány több, önállóan is megjelent munkából áll, amelyet azután — pl. közös címlappal összefoglalva — együttesen is forgalomba hoztak. Ilyenkor az ismétlődő füzetjel által okozható zavar elkerülése végett néha az egyes részek rövid címét (pl. az élőfejből átvéve) a füzet első jele elé szedhették megkülönböztetés végett.

De gondolni kell a fordítottjára is, amikor egy műhelyen belül egyidejűleg több — rendszerint kisebb terjedelmű — munkát is állítottak elő. Ebben az esetben a két (vagy netán több), a megjelentetés szempontjából egymástól teljesen független művet — az officinán belüli összetévesztés elkerülése végett — tudatosan egymástól eltérő füzetjelzéssel látták el. Itt tehát csupán az egyidejű előállításról, de nem az együttes megjelentetésről van szó.

A bibliográfiai egység kérdésében az eltérő füzetjelzés alapján történő állásfoglalás — a fentiek alapján — nem lehet mechanikus, hanem az értékelés is szerepet kell, hogy kapjon. Sajnos ez óhatatlanul szubjektív megítéléshez vezet, ami egyénenként egymástól eltérő lehet.

További, de még mindig általános szempont, amely azonban mindig a szükséges kritikával alkalmazható, a forgalombahozatal szándékára utaló két jel ismétlődése: a *címlap* és az *impresszum*. Ezek ismétlődése tehát — együtt, külön-külön, vagy akár csak az egyiknek közülük — feltétlenül megérdemli a figyelmet, amit azután gondos vizsgálat és mérlegelés kell, hogy kövessen.

A fenti, alapvető szempontokon túl következzenek néhány további, gyakorlati tanács, amely a nyomtatványok, illetve azok részei közötti formai összefüggés felismeréséhez még hasznos lehet.

A kötetet alkotó füzetek mentén általában fokozott figyelmet kell tanúsítani a régi nyomtatvány megvizsgálása során. Elsősorban ezek egymáshoz csatlakozását helyes vizsgálni, mert az e helyen tapasztalható törés, vagy annak látszata — akárcsak a hiányok felderítése során — viszonylag még itt észlelhető leginkább.

Több olyan jel is lehet, amelynek alapján a vizsgált nyomtatványban szétválás érzékelhető, és aminek következtében már másik kiadványra lehetne gondolni. A leggyakoribb és legismertebb ezek közül a címlap. Hangsúlyozni kell, hogy a címlap önmagában még nem meghatározó jellegű a bibliográfiai egység szempontjából: mindenekelőtt figyelemfelhívásnak tekintendő, nem pedig perdöntő érvenek. Természetesen feltétlenül meg kell vizsgálni a címlappal kezdődő rész kapcsolatát az előtte található nyomtatvánnyal. Ha azonban a fentiekben felsorolt szempontok alapján összefüggés található a két rész között, úgy a címlap — ez esetben pontosabban megjelölve: a belső címlap — nem új kiadvány kezdetére utal, hanem csupán a nyomtatványon belüli tagolást szolgálja. Hasonló figyelemfelhívó szerepe lehet még a kötetben belüli üres levélnek, a füzetjelzésben, vagy a terjedelem jelölésében mutatkozó ugrásnak, az élőfej változásának stb. Ezekre tehát fel kell figyelni, azonban a bibliográfiai egység kérdésében mindezek nem szolgálnak döntő érvenként.

A régi nyomdászok közül többen igen ötletesek voltak, így a mind újabb és újabb megoldásoktól sem riadtak vissza. Sokszor improvizáltak is, amelynek akaratlan eredményeként előfordul, hogy ezzel olyan rejtvényeket tettek fel a kiadványt évszázadokkal később alaposabban megvizsgáló számára, amelyek ma nehezen, néha pedig egyáltalán nem fejthetők meg. Így pl. a bevezető részt őrszóval kötötték össze a főművel. Utólag azonban e kettő közé valami más részt (pl. mutatót) illesztettek. Ezzel az említett őrszó funkció nélkülivé vált. Az ilyen esetben tehát — jóllehet formailag nem alaptalanul, hiányra lehet gondolni — helyes az árván maradt őrszót követő rész(ek) végét keresni, mert előfordulhat, hogy az említett őrszó az azt követő lap első szavára utal. Gondolni lehet a példány rossz bekötésére is, amely ugyancsak pontosan a fentiekben leírt helyzetet eredményezi. Számításba kell venni azt a körülményt is, hogy a testesebb nyomtatványok többségéhez a címlapot — a bevezető részekkel együtt — régebben, általában a főrészt elkészítése után, vagyis az egész kiadvány előállításakor utolsóként nyomtatták.

A fenti egyetlen példával talán sikerült arra is rávilágítani, hogy a korabeli nyomdai sajátosságok szinte mindegyike szem előtt tartandó és komplexen alkalmazandó a bibliográfiai egység kérdésének sokszor nem könnyű megítélésében.

Van rá — nem is egy — példa, hogy egy már elkészült és megjelentetett mű megmaradt példányait további rész(ek) hozzányomtatásával, újra kiadták. Folytatták ennek során a füzetjelzést, a terjedelemjelölést, készíthettek új, összefoglaló címlapot az új kiadványhoz stb. Ezek következtében igen nehézé válhat a bibliográfiai összefüggés felismerése. A legáruklodóbb az ilyen esetben, amikor mind az első, mind a később készített második kiadvány regisztrumot visel. Ebből egyértelműen rekonstruálható és tetten érhető a fenti eljárás. Nyilvánvaló, hogy a módszert jóval nagyobb számban máskor is alkalmazták, amikor regisztrum nem készült. Gondolni kell tehát erre a lehetőségre is. Jóllehet az első változat forgalomba került példányai természetesen önálló bibliográfiai egységet képeznek, a későbbiekben kibővített formában megjelentek immár így alkotnak új, önálló, az előzőtől független bibliográfiai

egységet. De a registrum még más megoldásokra is fényt vethet. Így pl. tanúskodhat arról is, hogy ugyanannak a nyomtatványnak egyes példányait önállóan, a más példányaim látható, kibővített registroma pedig arról, hogy azokat pl. a szerző más munkáival együtt hozták forgalomba.

Előfordult, hogy kisebb terjedelmű kiadványokból kettőt vagy akár többet is nyomtattak egyszerre egyetlen ívre. A fél- vagy egészíves nyomófelület természetesen a legkülönbözőbb méretű és rendeltetésű kiadványok között oszthatták fel. Közös elkészítésüket kizárólag technikai és gazdaságossági megfontolások tették szükségessé, illetve reálissá. A bibliográfiailag különben teljesen független nyomtatványokat azután rendszerint vágással távolították el egymástól. Előfordulhat, hogy pl. a mégis egyben maradt ívet, vagy annak egy részét makulatúra formájában könyvkötéshez használták. Az utólag onnan kiáztatott darabok meghatározásánál azután főhet a bibliográfus feje!

Visszatérve ugyanazon kinyomtatott íveknek önállóan és együttesen is történt közreadására, ezzel a megoldással a korábbi századok nyomdászai is sokszor éltek, hiszen igen gazdaságos módszer volt. Ennek tudható be, hogy már a könyvnyomtatás korai szakaszától kezdve lehet a kettős közreadás módszerrel találkozni, amely a gazdasági fejlődéssel és az idő haladásával párhuzamosan mind gyakoribbá vált. Így hosszú ideig és szívesen alkalmazták már a 16. század végétől holland és német egyetemeken azt a megoldást, amikor is az egyedileg közreadott vizsgatételeket külön címlappal összefoglalva együttesen is megjelentették. Ez több szempont szerint csoportosítva történhetett: egyetemekenként időrendben, professzorokként, témánként stb. A bibliográfiai összefüggést a különben önálló kiadványok között a sorszámozás, de főleg a közös címlap bizonyítja.

További ilyen csoportok egész sorát lehetne említeni. Számunkra a legfontosabb és leggyakoribb megoldás az, amikor a 18. századi Erdélyben a jelentősebb személyiségek haláláról többen is gyászbeszédben emlékeztek meg. Kinyomtatva ezeket, azután úgy jártak el, hogy szerzőnként egyedileg is, de közös címlappal együttesen is forgalomba hozták. Részleteiben és formailag is jól érzékelhető az ilyen kiadványok kettőssége. Így pl. a füzetjelzés átmenő lehet az egész nyomtatványon, ami egyértelműen érzékelteti az együttes megjelentetés szándékát. Ugyanakkor az egyedileg forgalomba hozott részekben pl. impresszummal hangsúlyozta pontosan ezt a szándékot.

Sajátos szokás alakult ki a 16. század második és a 17. század első felében, különösen Németországban. A több részből álló, terjedelmes és több címlapot is tartalmazó művek esetében az első, összefoglaló ezek közül *piros/fekete nyomással* nyert kiemelést a többi, csak fekete színnel készült címlapos részek közül. Ez nem volt sem kötelező, sem nem következetes, de mint szempontot érdemes — többek között — ezt is figyelembe venni.

A frissen összehordott ívek lapjai — főleg kevésbé gondosan eljáró műhelyek esetében — nem ritkán átfestékeztek egymást. Ez mindenesetre azt bizonyítja, hogy az átfestékezést okozó kiadványt, elkészültét követően nyomban összehordták a befestékezett munkával. Ha az átfestékezés problematikus helyen észlelhető, amikor is bizonytalanság áll fenn, hogy vajon a részek bibliográfiai egységet alkotnak vagy sem, ez a körülmény is szempont lehet az állásfoglaláshoz. Hangsúlyozni kell, hogy ez bizonyosan egyedül a korai összehordásra utal.

Ha a fentiekben említett és bizonytalan jellegű összefüggés nem csupán egy példányban figyelhető meg, hanem többen is, úgy az azonos előfordulások szá-

mával egyre növekvő bizonyossággal lehet az együttes megjelentetés szándékát feltételezni. Ez általánosságban is érvényes: minél több példányban maradt fenn ugyanaz a két vagy több, önállóan tűnő nyomtatvány, annál nagyobb a valószínűsége, hogy azok így együtt jelentek meg, és így új bibliográfiai egységet képeznek. Ha ugyanazok a munkák különböző időben készült kiadásai vannak azonos módon egybekötve, úgy ez a körülmény az ismétlődések számaival arányosan ugyancsak és fokozott mértékben lehet a bibliográfiai összetartozást feltételezni: a példányok egy részét összekötve együttesen hozták forgalomba.

B) A tartalmi összefüggés

A fentiekben — kiadásosan — a bibliográfiai egység formai elemeken történő felismerhetőségéről, illetve az annak alapján történő megítélhetőségéről volt szó. Fontos további szempontot nyújt ehhez még a tartalmi összefüggés. Ezek kategorizálása azonban gyakorlatilag megvalósíthatatlan, így az erre irányuló igyekezet egyben értelmetlen is, hiszen tulajdonképpen minden vonatkozásban lehetséges ilyen kapcsolat egy vagy több önállóan tűnhető nyomtatvány között. Az alábbiakban tehát inkább csak néhány példa következik, amely szempont alapján is történhet — többek között — a bibliográfiai egység felismerése.

Legegyszerűbb és legnyilvánvalóbb, ha már maga a cím szövege egyértelműen utal az összefüggésre (pl. *parte terza, secundo tomo apponenda*). Külön figyelmet érdemelnek a terjedelmesebb műveket követő kiegészítő, mutató, összefoglaló részek, amelyek címe is utalhat erre a vállalt feladatukra (pl. *Appendix, Index, Repertorium*). Néha ezek a szöveges összefüggésre utaló szavak más kiadásokban kimaradhatnak a címekből. Jó szolgálatot tehet az ilyen, problematikus esetekben a mű többi kiadásával történő összevetés (feltéve természetesen, hogy ilyen egyáltalában létezik). A kapcsolatra vonatkozó — ilyen utalás nemegyszer a szövegben is fellelhető (pl. *in eundem . . . , beigedruckt*). Ugyancsak gondosan meg kell általában vizsgálni, hogy vajon bibliográfiailag nem függ-e össze az alpmű és a hozzáfűzött kommentár.

A bibliográfiai egység természetesen joggal védelmezhető a műhöz kapcsolódó részek (táblázatok, mellékletek stb.) esetében, álljon ez akár a főrészt után látszólag elkülönülten is. Az összefüggő nyomtatványok egybekötésénél nem volt soha szabály, hogy a testesebbet kell a vékonyak követnie, lehet ennek éppen fordítottja is.

Külön kategóriát alkotnak a görög szerzők eredeti szövegének és latin fordításának kiadásai. Mindenekelőtt a 16. században számos esetben jelentették meg ezeket a humanisták párhuzamosan: általában ugyanaz a kiadó többnyire ugyanabban a műhelyben nyomtatta, bár nem mindig azonos évben. Van úgy, hogy az összefüggést a szöveg is bizonyítja (pl. *dabimus scriptoris huius opera, conversa in linguam Latinam*), de sajnos nem mindig.

De nem csupán a klasszikusok bilingvis kiadásai esetében lehet, sőt kell a bibliográfiai egység lehetőségére gondolni, hanem általában az azonos szöveg két vagy több nyelven történt megjelentetése esetében. A kapcsolat feltételezését alátámasztja az azonos kiadó és dátum. Ha ez utóbbi napra pontosan azonos keltezésű a különböző nyelvű kiadványokban, így ez már bizonyítékként fogható fel a bibliográfiai egység kérdésében, hiszen az azonos datálás

ez esetben az együttes megjelentetés szándékát egyértelműen tanúsítja. Érvényes ez a szempont más, tartalmilag ugyancsak összefüggő nyomtatványok (pl. főmű és kommentár), de ugyanannak a szerzőnek különböző művei esetében is.

Ha a keltezés nem napra, hanem csak hónapra azonos, akkor már óvatosabban szükséges megítélni az összefüggést. Fokozottan indokolt még további kapcsolat keresése, ha a kiadón kívül a datálás csak évre azonos az összevetett nyomtatványokban.

A nyomtatványok között logikai összefüggés is kereshető. Így pl. a kalendáriumhoz szervesen tartozik a prognosztikon, a „theoretica”-hoz kapcsolódik ugyanannak a szerzőnek különben azonos című „practica”-ja stb. Az ilyen esetekben egyedül ennek alapján is feltételezhető a bibliográfiai egység, ha a nyomdahely és kiadó (nyomdász) azonos és időben sincs jelentős eltérés a két nyomtatvány között. (Naptár esetében természetesen szükségszerűen azonos évből kell származnia a prognosztikonnak.)

A bibliográfiai egység nehéz kérdése tehát — amint ez immár összefoglalóan megállapítható — a felsorolt formai és számos tartalmi összefüggés alapján egyértelműen és megnyugtatóan feltételezhető. Ezek esetében az sem lehet akadály, ha az impresszumadatok (nyomdahely, kiadó, nyomdász és év) egymástól eltérőek. (Így pl. a neves Estienne-cég 1600-ban Genfben megjelentett kis görög ábécéskönyvének címlapján feltüntette a hozzáadott hébert. Valóban — a példányok egy részében — ma is megtalálható, de azt a család több mint három évtizeddel korábban és Párizsban adta ki.) Nem ritka jelenség tehát, hogy máshol és máskor készült nyomtatványokat együtt jelentették meg.

Ahol azonban biztos összefüggésre utaló jegyek nem lelhetők fel, ott bizony egyedi mérlegelés alapján kell a bibliográfiai egység kérdésében állást foglalni. Ehhez a nem ritkán igen nehéz, sőt egyes esetekben eldönthetetlen problémákhoz kívántak a fentiekben leírtak tájékozódásul, illetve segítségül szolgálni.

* * *

A fentiekben tárgyalt kettős megjelentetésre és az egy íven belül készült több kisnyomtatványra egyaránt érdekes példa a nagyszombati egyetemi nyomda szentképsorozata, amelyet a 18. század derekán többször is előállított. A középkorra olyan jellemző, szinte határtalan tiszteletét a szenteknek a tridenti zsinat ugyan partok közé szorította, de azt a római egyház később is pártolta. Egyik jellegzetes formája ennek — a mai napig is — a kisméretű, imakönyvben megőrizhető szentkép.

Előállításuk történhetett kizárólag fa- vagy rézmetszet segítségével, amely kategóriák így nem tartoznak a szorosabb értelemben vett nyomtatványok körébe, vagy metszet és szedett szöveg együttes igénybevételével. Ez utóbbi esetben az ilyen szentképek egyenként történő előállítása nem csupán technikai problémát okozna, de ráadásul gazdaságtalan is lenne. Az ilyen kisformátumú nyomtatványok elkészítése tehát — immár évszázadokon át — általában ívekben történt. Elkészültük után azután szétvágták, és egymástól függetlenül hozták őket forgalomba.

Az önálló közreadás szándékát nyomtatékosan hangsúlyozta az, ha ezek a kis szentképek saját impresszumadatot is viseltek. Az alább ismertetésre kerülő nagyszombati vállalkozásnál is ez volt a helyzet, jóllehet itt nem néhány vagy akár egy-két tucat kis kiadvány együttes elkészítéséről volt szó, hanem az év

minden egyes napjára legalább egy-egy szentképet állítottak elő. A képen és az impresszumon kívül a rektón még valamelyik egyházatyától származó rövid idézet, valamint egy-egy sorban imaszándék és az imába foglaltak köre, a hát-lapon pedig — a hónap és nap megjelölése alatt — rendszerint történelmi áttekintést is tartalmazó szövegidézet, majd rövid imaszöveg található. Mind a rektón, mind a verzón álló idézetek végén olvasható a mű is, ahonnan azt vették, nem ritkán fejezetre pontos megjelöléssel. Míg az elsőnél inkább a szentek írásából, a másodikban többnyire történetírók munkájából (ex Bzovio,

1. kép

2. kép

ex Surio, ex Bollando, ex Delrio, ex Ribadeneira, ex Baronio stb.) vagy legen-
 dáriumból (pl. ex chron. Camaldul, ex Mart. Rom, ex actis S. Laurentii, ex
 chronic. Carmelit.), illetve a Breviarium Romanumból származik a szöveg.

A formátumot ehhez — az imakönyvek jellegzetes méretét választva —
 tizenkettődrétben állapították meg. A nyomtatás gazdaságossága ívenként 12
 kép előállítását tette lehetővé. Az igényes vállalkozás azonban nem érte be,
 hogy egy-egy hónapra három íven összesen 36, hanem négy íven minden hónap-
 ban 48 ünnepről készült kép, illetve szöveg. Magyarázata ennek az, hogy a ró-
 mai egyház naptárában az év egy-egy napján általában több szent neve áll: a
 hivatalosan nyilvántartott (kanonizált) szentek száma ugyanis többszöröse az
 esztendő napjainál. Miután az egyházi kalendáriumban a húsvét ünnepe éven-
 ként változó napra esik, az ilyen hónapokon, illetve napokon kívüli ünnepek

(pünkösöd, úrnapja stb.) részére is készítettek — a fentiekkel párhuzamosan — félfven még hat képet. Így a sorozat összesen 582 kisnyomtatványból áll.

Ráadásul Nagyszombatban nem is egy alkalommal, hanem latinul először 1741-ben, majd 1755—1766 között másodsor, végül 1763-ban német nyelven harmadszor is közreadták az egészet. Összesen tehát nem kevesebb, mint 1746 szentképet nyomtattak ki negyed évszázadon belül rézmetszetes képpel és szedett szöveggel. A kor tipográfiai szokásának megfelelően minden ívet jellel láttak el. Érdekes módon nem egyetlen sorozatban, hanem hónaponként újra kezdve. A négy-négy ívet tehát tizenkétszer jelölték újra meg újra: az első latin kiadásban a—d, a másodikban A—D, a németben pedig 1—4 ívjellel. (Figyelemre méltó, hogy minden alkalommal más és más jelölést alkalmaztak, mintha tudatosan el kívánták volna egymástól különíteni a három kiadást, pedig erre a célra részben a nyelv, részben az összes darabon feltüntetett évszám már amúgy is rendelkezésre állt.)

Az 1741-ben készült sorozat téglalakú keretbe foglalt metszeteinek mérete átlagosan 75×56 mm. Felül szalagon a szent, illetve az ünnep neve olvasható latinul és Mária nevének betűiből kialakított jelvény, a terjedelem túlnyomó részét kitevő arckép alatt pedig azzal tematikailag összefüggő, kis jelenet látható. Az 1766-ban befejezett második latin és az 1763-ban megjelentetett német kiadás képei egymásközt azonosak, de eltérőek a korábbiaktól. Az új sorozat képeinek felépítése (felül Mária jelvény, alatta az arckép, legalul pedig jelenet) ugyan megegyezik az előzővel, de a metszet egészen más: nincs szegélyvonal, a mozgalmas rokokó keretbe foglalt kép mérete átlagosan 70×58 mm, a szentek nevét a kép alá vésték stb. A két sorozat szentjei a három kiadásban lényegében ugyanazok. A két latin kiadás szövege is azonos, de a németé sok esetben más: nem csupán más részeket emeltek be ugyanabból a forrásból, hanem — nem ritkán — más műből is merítettek.

A metszetek rézlemezeiről és a róluk készített kiadványról érdekes részletek tudhatók meg a jezsuita rend feloszlásakor (1773) a nagyszombati egyetem vagyonának számbavétele során készített leltárból. (A legalább három példányban is fennmaradt, igen becses kultúrtörténeti dokumentumra Haiman György volt szíves felhívni a figyelmet, aki a Papír- és Nyomdaipari Egyesület Nyomdatörténeti Szakbizottsága tulajdonát képező példányt betekintésre rendelkezésemre is bocsátotta. Segítségét ezen a helyen is megköszönöm.) A nyomda leltárában szerepelnek a könyvek illusztrálására szolgáló rézlemezek is (416—419. l.). Összesen 1321 forint értékűt vettek ezekből számba, amelyek közül 582 forint összeggel messze kimagaslík (nem kevesebb, mint az egész készlet 44 százaléka) a most ismertetésre kerülő szentképsorozat (417. l.), amely 582 képből áll darabonként egy forintnyi összeggel: „In patronis menstruis lat. Omnia sunt renovata 12° frust. 582 flor. 582.” Tehát a sorozat képeinek száma valóban 582 volt, amint ez még korábban kikövetkeztethető volt, 1773-ban pedig már csupán a második, új sorozat rézlapjait őrizték Nagyszombatban.

Érdekes a latin és német sorozat szerepeltetése a nyomda hatalmas, összesen 132 559, 40 Ft-ra becsült (415. l.) kiadványraktárának leltárában is. A latin sorozatból háromszáz példányt, a németből viszont ötszázat írtak össze, amelyeknek ára egyenként 9 ft 36 krajcár volt, ami összesen 7680 forintot, vagyis az egész leltár 5,8%-át jelentette (399. l.: Annus integr. cum cupr. 300 à 9.36 = 2800 - 414. l.: Monath. Heil. mit Kupfer 500 à 9.36 = 4800-). A leltározásnál tehát a példányokat, nyilván az egyszerűség kedvéért, kerek

százakban számolták. Az ár is jól rekonstruálható: a hat változó ünneptől eltekintve 12 hónap à 48 kép = 576. Darabonként tehát egy krajcárral számolva az 576 krajcár = 9 forint 36 krajcár (1 forint = 60 krajcár). Igen magas ez az ár, mégha a leltár kimagasló tételeivel kerülnek is összevetésre, hiszen Pázmány testes *Kalauza* (410. l. 350 pl.) 3 Ft 12 kr, az ő prédikációi (410. l. 400 pl.) 4 Ft 12 kr, a Káldi-féle Biblia (403. l. 410. pl.) 4 Ft 30 kr-ba került. Egyedül a hatalmas *Corpus juris Hungarici* (401. l. 350 pl.) volt valamivel drágább: 10 Ft 9 kr.

3. kép

4. kép

A fentiekből az is kiderül, hogy a rézlemezeknek a leltárban feltüntetett értékelése hatvan levonat eladásával már amortizálódott. Ami pedig a példányszámot illeti: a megjelentetés után tíz évvel készült leltárban szereplő 300, illetve 500 pl. alapján, azt kiadásonként legalább ezerre lehet becsülni. Az értékes kiadványt a Budára átköltöztetett egyetemnek immár Pesten működő nyomdája 1799-ben kiadásra került katalógusában is még változatlan áron kínálta (*Catalogus generalis diversorum librorum ... Budae regiae scientiarum universitatis Pestiensis typographiae sumptibus impressorum ...* Petrik I. 398 — OSZK 208. 507 l. l.)

A szentképek sorozata darabjainak egyedi forgalombahozatalát igazolja — az összes darabon olvasható impresszumon kívül — a fennmaradt példányok egy része, amelyek egyesével — feltehetően imakönyvben — vészelték át az elmúlt évszázadokat. Akadnak azonban olyanok is (pl. a Központi Kegyesrendi Könyvtárban Budapesten), amelyek vagy mintegy tucatot egy-egy hónaptól,

vagy minden hónapból egy-egy darabot tartalmaznak összekötve a sorozatból. Ez utóbbiak (17 ilyen kis kötet található ebben a könyvtárban) magyarázatára azok rendeltetése szolgálhat. A képeket főleg a barokk időben különösen kedvelt és elterjedt Mária-kongregációk részére adták ki, amire az összes rézmet-szet tetején MARIA betűkből kialakított jelvény is utal. A kongregáció arra törekedett, hogy az év egyetlen napja se maradjon ki a kollektív imádságból. Ezt oly módon is biztosították — egyben a tagok túlságos megterhelését elkerülve —, hogy mindenkire minden hónap egy-egy napjára osztották ki ezt a feladatot. Az említett füzetek ezt a „munkamegosztást” tükrözik.

Azonban a fennmaradt példányok túlnyomó többsége olyan kötetekben található, amely az említett sorozatoknak nem csupán néhány tagját, hanem jelentősebb csoportjait tartalmazza naptári rendben. Rendszerint egy-egy negyedév vagy félév szentjeinek képeit kötötték egybe, ritkábban az egész esztendőét, mert ez az utóbbi megoldás a kis, tizenkettődréthez viszonyítva már túlságosan testes könyvet hozott létre. Az ilyen kötetekben általában egy-egy sorozat képei találhatóak, de szinte sohasem teljes egészében. Nem is a teljességre, hanem legfeljebb csupán arra ügyeltek, hogy lehetőleg minden napról szerepeljen legalább egy szentnek a képe.

Számos könyvtárban található ilyen kötetek Bécstől Sátoraljaújhelyig és Turócszenmártontól Pécsig, de szinte mind címlap nélküli. Ennek tudható be, hogy vagy nem szerepelnek a gyűjtemények katalógusaiban, vagy ott önkényesen konstruált, latin címek mögött lapulnak meg (pl. Vita et icones SS. Patronum, Proprium festorum, Annus patronorum menstruosum, Collectio multorum sanctorum). Ez a körülmény alaposan megnehezíti felkutatásukat, mégis ennek ellenére eddig sikerült az említett elméleti teljességet jelentő 1746 képek több mint 90 százalékát az OSZK-ban regisztrálni, és ezek túlnyomó többségét másolatban is begyűjteni. Az első latin kiadás viszonylag a leghiányosabb, mert abból eddig — a brnói Egyetemi Könyvtár mellett — csak a bécsi jezsuitáknál sikerült gyűjtőkötetre találni, a két másik sorozat viszont szinte teljesnek mondható.

Miután az íven belül az összes képet sorszámossal (1—12) látták el, rekonstruálni lehet a hónapon belül a négy ív összeállítását is. A szentek sorozata — néhány kivételtől eltekintve — mindhárcm sorozatban azonos, így a még hiányzó darabok kikövetkeztetése viszonylag könnyű feladat.

Míg az első latin és a német kiadást egyetlen esztendőben (1741-ben, illetve 1763-ban) állították elő, a második latint több éven át: január—március 1755, április 1757, május—június 1758, július három íve 1759, július egy íve és augusztus 1761, szeptember 1762, október—december 1763, míg a hat változó ünnep 1766. A lassítottak és egyetlennek tűnő megjelölés azonban ki-egyensúlyozottá válik, ha azt az első kilenc hónapot 1755 és 1763 között elosztjuk: folyamatosan minden évre jut belőlük egy-egy. Ennek oka is feltételezhető, ha a kiadvány előképeihez fordulunk.

Az ugyancsak a jezsuiták által vezetett mainzi egyetem nyomdásza, Johann Mayer műhelyéből került ki *Vitae sanctorum sacris per singulos anni dies meditationibus illustratae* címen hasonló sorozat, valamivel nagyobb, nyolcad-rét formátumban. Ennek címlapján olvasható, hogy az egyetem Mária-kongregációjának ez volt az ajándéka az egész szentképsorozatnak negyedévekre osztott részekben az 1701—1704. esztendőekben (Kismarton, ferences könyvtár 537.) Az ugyancsak jezsuita bécsi egyetem Mária-kongregációjának ajándéka volt a *Deliciae angelicae, sive exempla sanctorum puritatis amantium, per sin-*

gulos totius anni dies collecta című és azonos jellegű kiadvány 1711-ben (Kismarton, ferences könyvtár 222.)

Ezek után vélelmezhető, hogy a második latin kiadást Nagyszombatban 1755 és 1766 között hónapok szerinti beosztásban évente kapták meg a Mária-kongregáció tagjai. (Vö. a fentiekben említett és hónaponként kötött füzetekkel.) Ez a körülmény magyarázhatja a vontatott előállítását. Amikor elhatározták a német nyelvű kiadás közreadását, ezzel párhuzamosan az utolsó negyedév kinyomtatásául befejezték a még folyamatban levő latint is az 1763. esztendőben a latin sorozat hat változó ünnepét viszont csak az utolsó részlet feltételezett forgalombahozatalakor, 1766-ban készítették el. Így aligha technikai nehézség lassíthatta a latin változat másodszori megjelentetését, hanem nem volt sürgős az elkészítés: az 1741. évből az egyedi érdeklődőknek példányok a raktárban a szükséges példányszámban még rendelkezésre állhattak, de a Mária-kongregáció tagjai részére ez már nem volt elegendő. Az első három hónap képeinek 1755-ben történt együttes előállítása alapján még az a feltevés is megkockáztatható, hogy talán — az említett külföldi minta nyomán — először egy-egy negyedév képeit kívánhatták átnyújtani a tagoknak, csak utólag dönthettek úgy, hogy az egész év anyagát nem négy, hanem 12 részletben bocsátják ki. A fenti hosszú és részletes feltételezés ellenére sem zárható ki, hogy a második latin kiadás vontatott elkészítése egészen más okokra vezethető vissza (pl. csak ilyen ütemben készültek el az új képek rézlemezei).

Világosan kirajzolódik a fentiektől, hogy a szentképek sorozatának gondolata és felhasználási módja jezsuita közvetítéssel nyugatról érkezett Magyarországra. Az említett két külföldi példát a 18. század elejéről számos más kiadás előzte már meg. Úgy tűnik, hogy Andreas Brunner (1589—1650) tiroli jezsuita — még a 17. század első negyedében — olyan összeállítást készített, amelynek jelentős visszhangja volt több mint egy évszázadon át. Egyes források szerint e munkájában Wilhelm Pfeffer (1590—1633) bajor rendtársa névtelenül támogatta (Sommervogel, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus*. VI. Bruxelles—Paris 1895. 652—653. has. — A szerzőkre vonatkozó adatokat Wix Györgynének köszönöm.) Az alapgondolat munkájuknál az volt, hogy az év minden napjára legalább egy-egy szentnek történelmi példáján keresztül lássák el rövid imával a híveket, akik buzgóságát a például állított személy képének bemutatásával igyekeztek az összeállítók fokozni.

Brunner, aki különben a délnémet történelemmel foglalkozott, az általában közismert forrásokból állította össze idézetgyűjteményét. Olyan kedvelté vált ez, hogy képek nélkül Eszterházy Pál *Regina sanctorum omnium, Minden szentek királynéja, boldogságos Szűz Mária tisztelete, azaz az esztendőnek minden napjaira kiosztott szentek élete . . .* címmel 1698-ban magyarra fordítva is megjelentette (RMK I 1534). A Mária-tiszteletéről ismert nádor bevezetőjében is csak ezt a felfogását hangsúlyozta anélkül, hogy a Brunner-féle összeállításról szót ejtett volna.

Összevetve ezt a Brunner-féle szöveget a későbbi nagyszombati szentkép-sorozatokban olvashatókkal megállapítható, hogy a kettő csak szerkezetében egyezik. Már akkor is észlelhetők az átfedések mellett eltérések, hogyha a szent különben azonos. A részletesebb összehasonlítás során azután arra derült fény, hogy a Brunner által bemutatott személyeknek csak kb. negyven százaléka szerepel Nagyszombatban, kb. hatvan százaléka tehát más. Figyelembe véve a jelentősebb és kedveltebb szentek (pl. apostolok) viszonylag magas számát, akik természetesen mindkét sorozatban szerepelnek, arra a megállapításra

kell jutni, hogy az eredeti összeállítás 1741-re csaknem teljes mértékben átalakult. A felepítés és a módszer ugyan azonos, de a szentek többsége kicserélődött, amihez a római egyház igen gazdag kalendáriumra bő lehetőséget nyújtott.

Visszakanyarodva Brunner eredeti, képekkel is ellátott gyűjteményére, annak már második kiadása látott napvilágot 1623-ban „Fasti Mariani” címmel Antwerpenben. E városon kívül Münchenben, Rómában és Lyonban fél évszázadon belül készült tucatnyi kiadását regisztrálták a bibliográfusok (Sommervogel i. m. II. 262—263. has.). A fentiekben említett mainzi és bécsi példák alapján úgy tűnik, hogy ennek az összeállításnak használata idővel a jezsuitáknak mind keletebbre fekvő rendházaiban mutatható ki. A szentek nagyszámú cseréjére is feltehetően ennek során kerülhetett sor. A jezsuitarend 1773. évi feloszlataását követő leltározás során Kassán is leltároztak. Ennek során jelentős mennyiségű, Augsburgból származó, rézmetszetes képet is számba vettek, amelyek között szerepel a következő tétel is: „12 libri compacti Patronum Menstruorum fl 18”. A mű szereplése Kassán ekkor nem meglepő, de az ára (a nagyszombatinak egyhatoda!) igen. (Bp. Országos Levéltár E 221 Lymbus. 146. A kassai jezsuita kollégium feloszlataása. fol. 32. — Ezt az adatot Pavercsik Ilonának köszönöm.)

A feltételezhető kapcsolatra utalnak azok az egyes, impresszum nélküli képek, amelyek néhány gyűjtőkötetben (pl. Bécsben és Brünnben) az 1741. évi nagyszombati kiadás közé keveredve maradtak fenn. Ezek metszetei igen nagy hasonlatosságot, azonban mégsem azonosságot mutatnak az első hazai sorozat képeivel. Úgy tűnik, hogy számos ilyen jellegű kiadvány és ahhoz tartozó rézmetszet is készült külföldön, mielőtt Nagyszombatban 1741-ben egyedi impresszummal ellátva először adták ki.

A szentképeknek egyenként történő forgalombahozatala lehetővé tette a kispénzű hívők számára, hogy a drága sorozatból legalább egy-egy kedvelt szentjük képét — a hozzátartozó szöveggel együtt — megvehessék. Azonban hazánkban is akadnak természetesen, akiknek módjukban állt a teljes gyűjteményt megvásárolni. Az Egyetemi Nyomda, amint erről fentebb már szó esett, ilyen formában hozta később forgalomba ezt a kiadványát. Emlékét „sajnos” csupán néhány kötet őrizte meg, amelyben — szemmel láthatólag utólag készített — összefoglaló címlap is található. Így az esztergomi Simor-könyvtár két kötetben (jelzete 2—11—1/2130—2131) összefoglalt és a második latin kiadás gyűjteményében „Calendarium Eucharisticum sive Menstruorum Semestre I.”, illetve „Semestre II.” feliratot viselő, a gazdagon díszített belsőhöz viszonyítva feltűnően szerény, sőt kifejezetten gyatra kiállítású címlap látható.

Valamivel igényesebb és impresszumot is tartalmaz az a címlap, amely a „Patroni menstrui” cím alatt „Semestre primum”, illetve „Semestre secundum” megjelölést, míg legalul a „Tyrnaviae, Typis Academicis S. J. 1 59” impresszumot viseli (Petrik V. 378. — OSZK M 319678). A cím alatt még egy kis (22 × 28 mm) könyvdísz is látható, amelyen egy térdelő alak felemelt kezekkel üdvözli a felkelő (vagy lenyugvó) napot. Ezek a címlapok tehát az évszám tanúsága szerint aligha az 1763-ban megjelent német kiadáshoz készültek, amely ma mögötte található. Az 1755-ben megkezdett második latin sorozat második félévét a jelzett 1759. esztendőben kezdték el kinyomtatni. Talán erre utal ez a címlapszöveg, amelynek tipográfiája azonban mintha vagy fél évszázaddal későbbi lenne, akárcsak a kötés. (A könyvek címlapjukon az eredeti Széchényi-bélyegzőt viselik.)

A nagyszombati szentképgyűjtemények későbbi forgalmazásáról ugyanezekben a kötetekben bejegyzés is olvasható. A Simor-könyvtárénak ceruzás beírása arról tudósít, hogy a 377 rézmetszet ára 1836-ban három forint volt, ami figyelembe véve a napóleoni idők nagy pénzügyi változásait is, jelentős ársökkenést mutat. Igaz e sorozat meglehetősen hiányos is: pontosan egyharmada hiányzik. Az OSZK 1763. évi német sorozata egyik példányában (OSZK 319.678) elől a következő beírás olvasható: „Am 1. Julii 1817 dieses Buch von meinem Vater erhalten. Octavia Bedekovich de Komor mp.” Ennél a konkrét adatról is érdekesebb ugyanennek a kéznek a kötet végén olvasható feljegyzése: „Dieses Buch wird itzt schon nicht mehr aufgelegt — ist itzt schon sehr schwer zu bekommen, und wird nach Verlaufe einiger Jahrhunderte eine grosse Seltenheit seyn; doch wie sehr sich auch der Zeitgeist bis dahin verändern mag, für den Alterthumforscher wird dieses Werk stets einigen Werth behalten.” Kitűnő meglátásokat tartalmaznak ezek a sorok. A korszellem már Bedekovich kisasszony idején változóban volt, aminek tulajdonítható, hogy ennek a jellegzetes barokk vallásos buzgóságot szolgáló összeállításnak további kiadására nem került sor, ezért 1817-ben már nehezen lehetett hozzájutni. Amit pedig a jövőről írt, ezek a sorai szinte látnokiak. Magyarország 18. században kimagaslóan legjelentősebb officínájának, a nagyszombati Egyetemi Nyomdának ez a messze legtöbb metszettel díszített kiadványának kötetei ma valóban komoly ritkaságszámba mennek, akár csak egyes darabjai. Egyetlen darabjáról sem ismert még tíz példány sem.

*

Lezárva a fenti elvi vizsgálódást, amelyet gyakorlati, hazai példa követett, megállapítható, hogy ez utóbbi klasszikus példája annak, hogy milyen matematikus a bibliográfiai egység meghatározása. A külön-külön, illetve ugyanazon nyomtatványok megjelentetése igazi kettőséget alkot, ami az érme két oldalának tipikus esete. A döntés tehát mindenkor azon fog múlni, hogy milyen példány akad a kézbe: ha összefoglaló címmel és együttesen, úgy az egész kötetet kell egyetlen bibliográfiai egységnek tekinteni, ha azonban egyenként (ráadásul esetünkben teljes impresszummal), akkor viszont egylevelű, önálló kiadványnak.

BORSA, GEDEON

La notion de l'unité bibliographique dans le cas des anciens imprimés

Dans le cas des anciens imprimés, on a des soins, dans une mesure accrue, à déterminer lequel des imprimés peut être considéré comme autonome. C'est pourquoi, il est nécessaire d'élucider la notion de l'unité bibliographique. Après cela, l'auteur passe en revue les points de vue, à la base desquels on peut reconstruire l'intention d'autrefois de l'éditeur ou de l'imprimeur en connexion avec la parution commune. Entre les parties publiées ensemble, on peut chercher une connexion de forme ou de contenu. L'étude examine les diverses possibilités de ces connexions-là, à la base des exemples concrètes.